

Nota tot opheldering van de kaart van de grote ontdekkingsreizen,

DOOR

RENÉ CAMBIER,

Secretaris-Generaal van de " Société belge de Géologie, de Paléontologie et d'Hydrologie ",
Buitengewoon lid van het Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut.

DE ontdekking van midden-Afrika, en inzonderheid deze van het Congo-bekken, werd lang vertraagd door de onoverkomelijke versnellingen die de loop van de stroom, niet ver van zijn uitmonding in de zee, versperren. Pas was deze eerste hinderpaal weggeruimd, of er deden zich andere voor. Zij houden hoofdzakelijk verband met de tectonische samenstelling van de Afrikaanse bodem, die gevormd is uit slecht aaneensluitende welvingen en een gestadige neiging tot afzondering vertonen. Dit feit, gepaard met een voortdurende verjonging van het relief, geven aanleiding tot verschuivingen in de glooiingen, die snelstromen doen ontstaan op een hydrografisch net dat nochtans beschouwd wordt als de beste indringingsweg voor de mens in een vaste land, dat bijna overal door de brousse of het oerwoud wordt verdedigd.

De eerste Portugese zeevaarders, zoals Diego Cam rond het einde van de XVe eeuw, brachten slechts een vluchtig bezoek aan de kust en vaarden wel eens de monding van de Zaïre in. Deze toestand duurde voort tot 1816, in welk jaar de Engelse kapitein Tuckey, die, op de « Dorothée » door verschillende geleerden vergezeld was, er in slaagde de eerste versnellingen te overwinnen en,

ten koste van duizend moeilijkheden, een op 108 km stroomopwaarts van Matadi gelegen punt te bereiken. Nauwelijks waren de ontdekkingsreizigers aldaar aangekomen, of zij moesten terugkeren. Toen zij de kust bereikten waren het merendeel onder hen, met inbegrip van hun leider, jammerlijk door de ziekte weggemaaid.

Daar de stroomweg voortaan niet meer kon worden gebruikt, moest de grondweg worden beproefd. Ook hier deden zich moeilijkheden voor want, even na het vertrek, had men te kampen met de verbrokkelde kustlijn. In 1848 ontscheept de Hongaarse Luitenant Ladislas Magyar, die langs de zeeweg uit Angola was aangekomen, aan de voet van de versnellingen van Kasi, 6 km stroomopwaarts van Matadi en poogt vanaf dit punt, een indringing, die echter niet ver bleek te reiken. Het was diezelfde officier die later, door de dochter van de koning van Bihé te huwen, bij de Inlanders van Angola burgerrecht had verkregen, en van uit Bihé een reeks ontdekkingsreizen ondernam waarover wij slechts uiteenlopende nota's bezitten. Deze reizen brachten hem doorheen het bekken van de Cuenza, kuststroom, tot in Opper-Kwango en misschien zelfs verder in het Congo-bekken. Het is waarschijnlijk dat Magyar in zijn ritten vaak de

BIBL. UNIV.
GENT

1949 B. 869

wegen volgde van onbekende voorgangers die voor de slavenhandel of het verzamelen van ivoor aldaar doortrokken. Men weet, inderdaad, dat heel dit Portugese achterland, voorzien van havens met vrije rede zoals Loanda, Benguela of Mossamedes, sedert onheuglijke tijden karavanen zag voorbij trekken die over de Kasai-rivier, tot Katanga doordrongen. Maar er bestaat echter geen enkel schriftelijk relaas van deze ondernemingen, die vaak een onwettig karakter vertoonden. Wat de aardrijkskundige verkenning van dit land betreft, werd het geheim slechts in de helft van de XIXe eeuw opgeklaard door de reis van de Portugees Joaquim Rodriguez Graça die, in 1843, het alsdan beroemd koninkrijk van Lunda, op de Opper-Kasai en de Opper-Lulua bezocht en er tot 1846 verbleef. Nochtans, om over deze streken een schriftelijk relaas te bekomen met positieve en geloofswaardige inlichtingen, moest men de transcontinentale reis van David Livingstone in 1854-1855 afwachten. Deze vermaarde ontdekkingsreiziger verkreeg van Koning Kasembe, die de rivieren liet vloeien en zich bekommerde noch met hun oorsprong noch met hun monding, de ironische bijnaam «rivier opzoeker». Hij vertrok uit Shinte aan de Opper-Zambese en kwam er terug na te Sint-Paul de Loanda de Atlantische Oceaan bereikt en een tocht op één van de bijrivieren van de Kasai ondernemen te hebben.

Het is trouwens van een heel andere zijde, namelijk van Afrika's Oostkust, dat de beslissende slag voor het Congo-bekken moest uitgaan. Het Tanganika-meer, dat er deel van uitmaakt, werd reeds in zijn noordelijk gedeelte door Burton en Speke in 1857 en de Moëro- en Bangwelomeren, die eveneens de grote stroom van water voorzien, door Livingstone in 1867 en 1868 verkend. Wat de overige meren van de Grote Graben betreft, die meer in noordelijke richting gelegen zijn, deze hangen af van het stroomgebied van de Nijl, behalve het Kivu-meer, dat aan het Tanganika-meer verbonden

is door de Ruzizi, die slechts in 1893-1894 door von Götsen werd verkend.

Tijdens de lange omreizen, die de laatste jaren van zijn leven van 1866 tot 1873 kenmerkten, omreizen waarvan het dagboek na zijn dood door zijn vriend Horace Waller werd bekendgemaakt, is Livingstone herhaalde malen tot het stroomgebied van de Congo doorgedrongen. Hij bereikte zelfs de stroom, vermits hij te Nyangwe, de Lualaba heeft gezien, hoewel hij zich inbeelde dat hij zich voor een boventak van de Nijl bevond. Wat er ook van zij, de datum van 10 Maart 1871 waarop hij als eerste Europeaan de ontstuimige wateren van de Congo-stroom in centraal Afrika zag vloeien moet, in de Geschiedenis van de Ontdekkingen, als gedenkwaardig worden aangezien.

Twee jaar later, na de lijkstoet van Livingstone te hebben ontmoet, bereikte de Schotse luitenant ter zee Cameron het Tanganika-meer, komende uit Zanzibar, deed de zuidelijke omvaart en rukte vervolgens naar het Westen doorheen de streek die door de Luama, nabij de V^e graad Zuiderbreedte, wordt bespoeld. Na een weg te hebben gevolgd die bijna dezelfde was als deze van Livingstone, bereikt hij op 5 Augustus 1874 de Lomami te Nyangwe en steekt er de stroom over. Toen hij vervolgens het Lomamidal, stroomopwaarts, volgde, bereikte hij door deze schuinse weg de scheidingslijn van de wateren Congo-Zambèze om tenslotte te Benguela aan te komen; aldus verwezenlijkte hij de eerste transafrikaanse reis door gedeeltelijk gebruik te maken van het Congo-bekken.

Wat echter dit laatste betreft, is de hoofdreis deze welke John Rowlands, alias Henry Morton Stanley nagenoeg op hetzelfde tijdstip, en wel van 24 October 1876 tot 9 Augustus 1877, maakte. Eveneens uit Zanzibar gekomen, vaarde hij, tussen deze twee data, van Nyangwe tot Boma, over heel de grote bocht van de stroom, onweek de snelstromen en baande zich een weg door de vaak vijandig gezinde volksstammen.

Men had gelijk te beweren dat deze reis een van de meest wonderbaarlijke uitingen van de menselijke wilskracht zal blijven. Het is alleszins van hem dat het ruim stroomonderzoek van de volgende jaren uitgaat dat het eigen werk van Koning Leopold II is. Deze ontdekkingsreizigers zijn voor het merendeel Belgische officieren, die in de dienst van de Internationale Afrikaanse Vereniging waren getreden en vervolgens, sedert 1885, beambten van de Onafhankelijke Congostaat. Onder dezen die, van 1879 tot 1884, aan de nauwkeurige verkenning van de stroom hebben gewerkt en op zijn oevers, tot aan de Falls, posten oprichtten die zoveel observatiepunten en het uitgangspunt van nieuwe vorderingen waren, moeten worden vermeld: Allard, Amelot, Anderson, Avaert, Bracconier, Burns, Coquilhat, Danfelt, Gleerup, Grang, Guyot, Hanssens, Harou, E. Janssen, Lehman, Liebrechts, Linder, Massari, Nève, Nilis, Orban, Pagels, Parfonry, Parminter, Swinburne, Valcke, Van den Heuvel, Vandervelde, Van Gèle, Van Kerckhoven, Van Danckelmann, Wester.

De sterke drang naar indringing beperkte zich echter niet. Na de stroom, werden geleidelijk de bijrivieren bevaren tot op het ogenblik waarop, rond 1892, de Arabische veldtocht uitbrak. De eerste verkenning van de toevloeiingen tot op de plaatsen waar zij door de versnellingen worden versperd, geschiedde hoofdzakelijk door drie man: Stanley, Grenfell en Delcommune: de eerste was met een officiële opdracht belast, de tweede werkte voor de verspreiding van het Evangelie, de derde voor handelsdoeleinden. Volgens de tijdorde, moeten wij eerst gewag maken van de ontdekking door Stanley van de Leopold II- en Tumba-meren en, bovendien, van de benedenloop van de Lulonga, de Ruki, de Ikelemba, de Aruwimi of Biyerre, dit alles tussen 1879 en 1884. In de daarop onmiddellijk volgende periode, d.i. van 1883 tot 1886, verkent de zendeling Grenfell, hoofd van de Engelse doopsgezinde zendingen in Congo, aan boord van de

«Peace», de dadelijk bevaarbare vakken van de Ubangi, van de Tshuapa, van de Mongala en van de Lomami, en drijft de tochten van Stanley op de Lulonga, de Ruki en de Aruwimi verder door. Van 1887 tot 1889 gaat Alexandre Delcommune, aan boord van het stoomschip «Roi des Belges», voor rekening van de «Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie», tot de economische verkenning van het Congolees hydrografisch net over, bevaart verder dan zijn voorgangers de Kasai, de Mfini, de Sankuru, de Djuma-Kwilu, de Lomami, de Aruwimi, de Itimbiri of Rubi, de Lulonga, de Ruki en onderzoekt nauwkeurig de Leopold II- en Tumba-meren.

Dank zij deze uitgestrekte reizen was het, rond 1890, mogelijk een gezamenlijk idee te hebben van de uitgestrektheid van het Congolese stroomgebied, van zijn rijkdommen en van het grootste gedeelte van zijn bevolking, meer in het bijzonder van de volksstammen waarvan het bestaan hoofdzakelijk afhangt van de aanwezigheid van een waterloop. Bovendien hadden talrijke punten, d.i. tussen de aderen van het stroomnet, de invloed van de blanken ondergaan, want de verkenning te lande had, harerzijds, merkelijke vorderingen gemaakt. Indien deze door de traag vooruitgaande karavanen geschiedt, geeft zij meer beperkte maar nauwkeuriger uitzichten op het doortrokken land.

In dit veeleer verbrokkeld gebied waren de aanbrengsten zo talrijk dat het geen zin zou hebben er een omstandig inventaris van op te maken. Het volstaat, er even op te wijzen dat de persoonlijke krachtsinspanningen zich, in hoofdzaak, over drie goed omlijnde fysieke kaders kunnen verdelen, namelijk de Kasai, Ubangi, Uele en Katanga. Door te herinneren aan de gebeurtenissen die bij ieder van deze kaders aansluiten, zal het ons mogelijk zijn aan te tonen hoe de vraagstukken werden opgelost die tot de uithoeken van het Congo-bekken werden gesteld.

Wat de Kasai betreft, hebben wij reeds gezien dat het uiterst dicht net van haar bijrivieren, welk net doorgaans van het Zuiden naar het Noorden is gericht, vanwege de Portugezen het voorwerp van zeer oude verkenningen had uitgemaakt. In 1843 was het door Graça uiterst bereikte punt Kuisimene, verblijfplaats van Mwata Yamvo, koning van Lunda, gewest gelegen tussen de Lulua en de Luila, het Dilolomeer en de 8ste graad Zuiderbreedte. In 1877 scheidden Capello en Ivens, reisgezellen van Serpa Pinto, zich van hem af om zich naar het Noorden te richten. Zij bereikten de Kwango, stroomafwaarts de watervallen Frans-Jozef en volgden de loop van deze rivier tot ongeveer de 7de graad Zuiderbreedte. Bijna op hetzelfde tijdstip — 1875-1876 — volgt de Duitse dokter Pogge, die tot Kibundu door zijn landgenoot luitenant Lux was vergezeld, nagenoeg de door Graça (1880-1883) gevolgde weg en geraakt tot Mwata Yamvo. Op een tweede reis, door von Wissmann vergezeld (1880-1883), doortrekt Pogge heel het stroomgebied van de Kasai, komt in de nabijheid van Luluabourg en Lusambo om eindelijk Musumba, op de Lomami, te bereiken. Onder de grote omreizen die uit de Angolese steunpunten vertrekken, moeten wij deze nog vermelden van Büchner (1879-1881), die zich beperkte tot het net van de lage rivieren die door de Kasai, tussen de 5de en de 7de graad Zuiderbreedte, worden opgevangen: de Loange, de Luvua, de Tshikapa, de Luatshima en de Lomba, zonder van de eigenlijke Kasai te spreken.

Maar er bestond tot dan toe geen enkele ordening tussen de door voorgaande reizigers bekomen uitslagen en deze die bekomen werden met vertrek uit Neder-Congo; er kon echter geen bestaan zolang het juiste punt waar de Kasai in de stroom uitmondt, niet gekend was. Dit « Kasai-vraagstuk » werd eindelijk door von Wissmann opgelost toen hij, in Juli 1885, de Kasai afvaarde en de eerste bewees dat deze machtige rivier, die vroeger in de streek van haar bronnen, door Livingstone en

Cameron werd overgestoken, wel dezelfde is als deze die, ter hoogte van Kwamouth, in de Congostroom uitmondt. De Duitse reiziger werd soms, voor redenen die wij hier niet hoeven aan te halen, beknibbeld. Maar het is een feit, dat hij op aardrijkskundig gebied, recht heeft op de dankbaarheid der Belgen; hij speelde een beslissende rol in de verkenning van de Kasai, heeft er niet alleen de loop van bepaald maar is tevens de grondlegger van Luluaburg. Tot tweemaal toe heeft hij op zijn transcontinentale reizen de verbinding Kasai-Lomami-Maniema verwezenlijkt. De eerste maal, in 1876, door Pogge, en de tweede maal, in 1886, door P. Le Marinel vergezeld.

Na von Wissmann, maakte de aansluiting met de Pool het mogelijk de verkenning van de Kasai en haar bijrivieren ernstig door te drijven. Gedurende de periode die tot 1900 reikt, jaar waarin Le Marinel de post Lusambo sticht die een belangrijk steunpunt in de Arabische veldtochten ging worden, kan men als voornamen reizen deze vermelden van Dr Wolf (1886, verkenning van de Sankuru), van Büttner (1884-1886) (van Matadi tot de Kwango over de weg), van Künd en Tappenbeck (1885, zelfde weg, Basse-Djuma, Kasai, terug over de Lukenie), van Van de Velde (1889, van de Kwango tot de Loange op de 6de graad Zuiderbreedte), van Dhanis (1891, Kwango en Opper-Wai), van Lehrman (1881-1883, van Kwango naar Lutshiko op de 7de graad Zuiderbreedte over de watervallen van de Inzia).

De kwestie van de Ubangi-Uele vertoont een zekere overeenkomst met deze van de Kasai. De geschiedenis van de aansluiting van de twee watervallen, die men vroeger als afzonderlijke rivieren beschouwde en die in werkelijkheid een en dezelfde rivier uitmaken, werd door E. P. Lotar verteld en toegelicht in zijn « Grande Chronique de l'Ubangi », waarheen wij voor de bijzonderheden verwijzen. De tochten van de Uele gingen uit van de Nijl, zoals

deze van Opper-Kasai, Angola als vertrekpunt hadden, lang vóór de uit de Congostroom komende weg was gevonden.

Het was Schweinfurth die, dank zij de medewerking van de Arabische handelaars, in 1870, niet ver van het huidige Niangara, de eerste de Uele zag en overstak. Een weinig later, in 1872, trok de Italiaan Giovanni Miani haar terug over tussen haar bijrivieren de Dungu en de Duru. Hij moest de noordkust niet terugzien, want na tot Bomokandi te zijn doorgedrongen, bezweek hij door uitputting in een etappenhalte ten Zuiden van de Gada. Drie jaar later doorloopt de van Bahr el Arab komende Griek Potagos, van October tot December 1876, het land ten Zuiden van Bomu, maar in zijn, trouwens verward, verhaal gewaagt hij slechts na Schweinfurth van de Uele.

De ware verkenners van de Uele is de Rus Junker. Van zijn hand hebben wij een omstandig verhaal van de vrij ingewikkelde reis die hij van 1879 tot 1883 maakte, door als steunpunten de Soedan-Egyptische posten te nemen, die als voorposten van Equatoria waren opgericht. Hij trok herhaalde malen over de Uele en haar bijrivieren, de Bomu en de Bomokandi, verlengde zijn tochten naar het Zuiden tot de Nepoko, toevloeiing van de Aruwimi en naar het Westen tot aan de Zeriba Abdallah (25 Februari 1883), gelegen aan de Uele op een goed honderdtal kilometer ten Oosten van het punt waar zij de Bomu ontvangt. In zijn tochten had hij vaak de Italiaan Casati of de Duitser Bohn-dorff als reisgezel.

De verkenning van Junker, zoals deze van zijn voorgangers, lieten echter slechts gissingen over het einddoel van de Uele. Daar men haar altijd slechts in de westelijke richting zag stromen, oordeelde men ze aan het stroomgebied van de Congo te moeten onttrekken om er een bijrivier hetzij van de Chari, hetzij van de Bénue, hetzij zelfs van de Ogowe van te maken.

Ook kende men, op de Congostroom, als bijrivier die machtig genoeg was om haar met hem te vereenzelvigen enkel de Ubangi, maar zover men deze in de richting van de bron volgde, kwam zij steeds uit het Noorden. Van Gèle en Hanssens waren tot korte afstand van deze rivier doorgedrongen in April 1884 en de zendeling Grenfell, die in Februari 1885 nog verder wilde gaan, was op het punt zijn boot, de « Peace » te verliezen, daar zij op 4°30' noorderlengte op een rots was gelopen. In October 1886 mislukte een nieuwe poging van Van Gèle. Het was slechts in December 1887 dat dezelfde officier in een hopeloze bestorming, zich een weg wist te banen. Na enkele dagen uiterst moeilijk varen bereikte hij eindelijk Yakoma, d.i. de samenvloeiing van de Uele en de Bomu. Daar, op 21°55' oosterlengte, bevindt hij zich op slechts een honderdtal kilometer van het uiterste punt dat, in 1883, door Junker werd bereikt. Hij verkende de bocht die aan de machtige rivier haar verandering van richting opdringt. Voortaan bestaat geen twijfel meer over de verbinding Ubangi-Uele.

Katanga was, zoals wij het reeds hebben gezien, het best gekend door de Portugezen, die er sedert lang waren aangekomen. Men weet dat, in 1798, de reiziger José Lacerda de Almeida, die gepoogd had Afrika, van uit Mozambique, door te trekken, er werd ter dood gebracht. Later hadden Livingstone en Cameron het ternauwernood geraakt maar, op het getuigenis van de inlanders, gewaagden zij van zijn rijkdom in koper en misschien wel in goud. De tochten van de Duitsers Böhm en Reichard en van de Portugezen Capello en Ivens hadden als hoofddoel de verkenning in het midden van Afrika van dit nieuw Goudland. In de loop van het jaar 1884 kwam de een na de andere expeditie te Bunkeia aan. Maar het wantrouwen van Msiri, de neger-potentaat waarvan deze plaats de hoofdstad was, leidde tot de mislukking van hun onderzoek. Engelse zendelingen die, tussen 1886 en 1890,

zich in de streek hadden gevestigd, werden eveneens streng bewaakt en in 1890 had de aardkundige Thomson en de consul Sharpe, beide politieke agenten van Cecil Rhodes, niet meer bijval, daar de eerste er niet eens in slaagde tot het binnenland van Katanga door te dringen.

Men kende dus feitelijk niets van deze provincie toen Koning Leopold II, in 1891, besliste er vier convergerende expedities heen te zenden. Zij werden niet enkel gelast de bezetting van het land voor rekening van de Onafhankelijke Congostaat te verzekeren, maar er tevens een zo grondig mogelijke studie over te maken, zowel onder aardrijkskundig als economisch opzicht.

Paul Le Marinel begon, in 1891, met het aanleggen van een verbinding tussen Lusambo, de meest voorgeschoven post van de Staat in Kasai, en Bunkaia, de hoofdstad van koning Msiri. De door hem geleide kolonne stak tweemaal de Lualaba over, bij de heen- en bij de terugreis, in de alsdan totaal onbekende gedeelten van haar loop. Men dankt hem aldus de ontdekking van de Lubudi, grote linkerbijrivier stroomopwaarts Bukama en, stroomafwaarts, van het Kabele-meer. Le Marinel is de eerste Belg en wellicht de eerste Europeaan die gezien heeft dat de stroom zich een weg baant tussen de massa papyrussen in de vastgestrekte moerasachtige depressie, waarvan Livingstone had gehoord onder de naam van Kamolondo.

De tweede Katanga-expeditie is deze die gevoerd werd door Delcommune, in 1891, na de tocht van Le Marinel. Ontdekkingsreiziger van de waterlopen, verkoos Delcommune als indringingsweg de Lomami te benutten die, in tegenstelling met de Congo-stroom, toelaat zeer ver in de zuidelijke richting te gaan zonder versnellingen te ontmoeten, die de weg versperren. Gekomen aan de 5de Zuiderparallel, bereikt Delcommune de Lualaba over de Hakanssonbergen en vervolgens Bunkaia, door het Lufira-dal. Van daar uit ondernam hij een grote omreis naar het Zuid-Westen, die hem de Lua-

laba aan de bergengten van Nzilo doet terugvinden. Ook komt hij, bij zijn terugreis, na de oever van de Moero- en Tanganikameren gedeeltelijk te hebben gevolgd, langs het dal van de Lukuga, die de Arabieren waarschijnlijk tot dan toe hadden verkend, nogmaals aan de Lualaba terug.

De derde expeditie, die eerst door Bia, en na zijn dood, door Francqui werd geleid, kwam in Katanga op het spoor van Delcommune, in 1892-1893. Aan haar dankt men de eerste economische gegevens over dit land dat zo rijk is aan koper en andere metalen. De aardkundige Cornet, die er deel van uitmaakt, tracht de structuur van de grond te bepalen en de mogelijkheden tot mijnontginning na te gaan. De reiswegen van de zending doen hem, bovendien, de gezamenlijke bronnen ontdekken waaruit, in het uiterste Zuider punt van Katanga, de Lualaba en de Lufira ontspringen, en de Lualaba verkennen, die door Livingstone reeds vermoed werd op de plaats waar deze rivier uit het Bangwelo-meer vloeit om zich naar het Moëro-meer te richten. Luitenant Brasseur, die zich in 1893 van Le Marinel scheidde, zal in het vervolg trachten onze aardrijkskundige kennis aan te vullen over deze streek, Zuidelijk Katanga, die de naam van moeder van de waters verdient.

Er valt, daarentegen, slechts weinig te zeggen over de vierde expeditie, deze van Bodson-Stairs (1892) onder aardrijkskundig oogzicht. Daar zij van de Oostkust kwam, gebruikte zij enkel reeds gekende wegen en werd, bovendien, weldra door ziekten en door de dood van haar oversten, van alle leiding beroofd.

De in de zoeven beschreven voorwaarden volbrachte bezetting van Katanga is het laatste stadium in de grote periode van de verkenning van de Congo-kom. De militaire verrichtingen die er in 1892 tegen de Arabische slavenhandelaars zullen worden ingezet, doen de drang naar uiteraard aardrijkskundige verkenningen op het achterplan ver-

dringen. Er moet trouwens worden herkend dat zij alsdan ver gevorderd was en, heel natuurlijk, politieke, economische of wetenschappelijke doeleinden nastreefde. De tochten naar Katanga bewezen ons de macht van deze nieuwe bekommelingen. Dit sluit echter niet uit dat, bij gelegenheid, de militaire verrichtingen in de kaarten belangwekkende terechtwijzingen hebben weten aan te brengen. Wij willen er, in verband hiermede, aan herinneren dat Stanley die, in 1887, door het equatoriale woud trok om Emin-Pacha hulp te bieden, voor de eerste maal de loop van de Aruwimi en van de Ituri had verkend en dat hij, in 1889, bij zijn terugkeer van deze tocht, de juiste ligging van het Edward-meer, van de Semliki-rivier en van het Ruwenzorigebergte heeft kunnen bepalen. In 1891 had Van Kerkhoven, die door Ponthier en verschillende andere officieren vergezeld was, opdracht gekregen de terugtocht van de Arabieren van de Falls naar het Noorden af te snijden. Hij maakte er gebruik van om onze kennis over de loop van de Uele, die sedert de ontdekkingen van Junker onsamenhangend waren gebleven, aan te

vullen. Als voorbeeld van aardrijkskundige bijdrage tot de militaire verrichtingen zou men, ten slotte, de reis kunnen aanhalen die, in 1894, op een nog niet verkend gedeelte van de Lualaba, door D' Hinde, op de aanwijzingen van Dhanis, werd volbracht. Dhanis, die de Arabieren achterna zette, trachtte, over de stroom en de Lukugarivier, in het bezit te komen van Kasongo en zich aldus een gemakkelijke weg naar het Tanganika-meer te verzekeren.

Na het staken van de vijandelijkheden zullen de utilitaristische beschouwingen terug en zelfs meer en meer op de voorgrond treden. Het productief maken van de grond zal wel eens ruimer navor-singen vergen. Tochten met uiteraard beperkte doeleinden, zoals de mijnopsporingen, waarbij nog onbekende streken worden doorgetrokken, zullen het nog lange tijd mogelijk maken het net van de ontdekkingen, dat wij zojuist komen te schetsen, aan te vullen.

Maar dit heeft geen betrekking meer op de grote verkenning, de enige die in deze nota moet worden behandeld.

LITERATUUR (*)

EERSTE CONTACTNAMEN.

WAUTERS, A.-D., La découverte du Congo en 1485 (*Mouv. géog.*, 1885, p. 29).

TUCKEY, J. K., Narrative of an expedition to explore the river Zaire usually called the Congo in South Africa, in 1816, under the direction of captain J. K. Tuckey R. N., to which is added the journal of professor Smith. Published by permission of the Lords Commissioners of the Admiralty, London, 1818. Traduction française, par A.-J. Defaucompret, Paris, 1818.

PETERMANN, A., Die Reise von Ladislas Magyar in Süd Afrika, nach bruchstücken seines Tagesbuch (*Petermann's Mitt.*, 1857, pp. 181-199).

WALSBOROUGH COOLEY, Karte zur übersicht der Reise Joaquim Rodriguez Graça's nach Mata-ya-nvo in Inner Afrika, 1843 bis 1846 (*Petermann's Mitt.*, 1856, p. 17).

DEVROEY, E., Le bassin hydrographique congolais, spécialement celui du bief maritime. Explorations et cartes, Bruxelles, 1941.

LIVINGSTONE, D., Explorations dans l'intérieur de l'Afrique australe et voyages à travers le continent de Saint-Paul de Loanda à l'embouchure du Zambèze de 1840 à 1856. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1859.

SERPA PINTO (Major), Comment j'ai traversé l'Afrique depuis l'Atlantique jusqu'à l'Océan Indien. Traduction française, par J. Belin de Lannoy, Paris, 1881.

BURTON, R. F. (Captain Sir), Voyage aux Grands Lacs de l'Afrique orientale. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1862.

(*) Deze lijst omvat enkel de belangrijkste werken. Een Algemeen bibliographisch index van Belgisch Kongo en Ruanda-Urundi zal door het K.B.K.I. uitgegeven worden en zal al hetgeen gepubliceerd werd over Tropisch Afrika bevatten vanaf het jaar 1482, ontdekkingsdatum van de Kongomond door Diego Cam.

WALLER, H., Dernier journal du Dr David Livingstone relatant ses explorations et découvertes de 1866 à 1873. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1876.

STANLEY, HENRI M., How I found Livingstone. Travels, adventures and discoveries in Central Africa, London, 1872. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1884, 4e édition.

— A travers le continent mystérieux. Découverte des sources méridionales du Nil. Circumnavigation du lac Victoria et du lac Tanganyika. Descente du fleuve Livingstone jusqu'à l'Atlantique. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1879.

CAMERON, V. L. (Comdt), A travers l'Afrique. Voyage de Zanzibar à Benguela. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1881.

BURDO, AD., Les Belges dans l'Afrique centrale. De Zanzibar au Tanganika, Bruxelles, 1886.

BECKER, JÉRÔME (Lieutenant), La vie en Afrique. Trois ans dans l'Afrique centrale, Bruxelles, 1887.

ERKENNING VAN DE STROOM.

STANLEY, HENRI M., Cinq années au Congo. Traduction française, par Gérard Harry, Bruxelles, s.d. (1885).

GRENELL, G., Exploration of the tributaries of the Congo between Léopoldville and Stanley-Falls (*Pr. R. Geog. S.*, 1886, p. 627, avec carte).

— Letters on the journey on the Congo (*Miss. Herald*, Aug. and Sept. 1885).

— Voyages on the « Peace » (*Miss. Herald*, mars 1886, p. 110, avec carte; *Mouv. géog.*, 1885, n° 28, avec carte; *Scott. Geog. Mag.*, 1886, pp. 297-302).

JOHNSTON, HARRY (Sir), The life and work of a great traveller. George Grenfell and the Congo, London, Hutchinson, 1888.

FAURE, F., George Grenfell, Paris, 1908.

HEMMENS, H. L., George Grenfell, pioneer in the Congo, London, 1927.

DELCOMMUNE, ALEX., Vingt années de vie africaine, Bruxelles, 1922, t. I.

DE MARTIN-DONOS, CH., Les Belges dans l'Afrique centrale. Le Congo et ses affluents, Bruxelles, 1886.

GÜSSFELDT, P., FALKENSTEIN, J., PECHÜEL-LOESCHE, ED., Die Loango-Expedition (1873-1876), 5 vol., Leipzig-Stuttgart, 1879-1907.

COQUILHAT, C.-A., Le capitaine Hanssens en Afrique (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1886, pp. 5-27).

— Sur le Haut-Congo, Bruxelles, 1888.

GRESHOFF, Congo. — I : Van Ango-Ango naar Salvador; II : Van Ango-Ango naar Léopoldville; III : L'Ango de Kasai (*Tijdschr. v. het Ned. Aardrijkskund. Genoots.*, 1886, n° 1 et 2). 3 vol., Stockholm, 1887.

MÖLLER, P., PAGELS et GLEERUP, E., Trefär i Kongo, HANSSENS (Capitaine), Les premiers explorateurs du Haut-Congo. Lettres inédites (*Congo*, III, 1892, pp. 5 et suiv.).

LIEBRECHTS, CH., Congo. Léopoldville. Bolobo. Équateur (1883-1889), Bruxelles, 1909.

VALCKE (Capitaine), Description de la région des cascades de Vivi au Stanley-Pool (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1886, pp. 347-412).

VAN DE VELDE (Lieutenant), La région du Bas-Congo et du Kwilu-Niadi (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1886, pp. 347-412).

ELLIOT, GRANT., Exploration et organisation de la province du Kwilu-Niadi (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1886, pp. 101 et seq.).

WAUTERS, A.-J., Stanley sur le Haut-Congo (*Mouv. géog.*, 1884, pp. 10-11).

— Le capitaine Hanssens sur le Haut-Congo. Relation de sa navigation entre le Stanley-Pool et le Stanley-Falls du 23 mars au 6 août 1884 (*Mouv. géog.*, 1884, pp. 67-68).

— La huitième traversée de l'Afrique centrale de Banana à Zanzibar par le lieutenant Glicerup (*Mouv. géog.*, 1886, pp. 73-75).

— Exploration de la Djuma-Kwilu par le major Parminster (*Mouv. géog.*, 1893, p. 47).

— L'exploration du Lomami (*Mouv. géog.*, 1889, pp. 29-30).

— La question du Lomami. Exploration du Lukenie-Ikatta et du Lomami par Alexandre Delcommune (*Mouv. géog.*, 1889, pp. 9-10).

VON FRANCOIS, KURT., Die Erforschung der Tchouapa und Lulongo. Reise in Centra Afrika, Leipzig, 1888.

THYS, A., Dans la région des chutes (*Mouv. géog.*, 1887, pp. 103-104).

LENZ, OSKAR, Die Oesterreichische Kongo-Expedition (*Petermann's Mitt.*, 1886, pp. 121-123).

— L'expédition autrichienne au Congo (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1887, pp. 209-245).

— Wanderungen in Afrika (*Studien und Ergebnisse*, Wien, 1895).

STANLEY, HENRI M., L'exploration de l'Arouhouimi (*Mouv. géog.*, 1886, p. 7).

HAKANSSON (Lieutenant), L'exploration de la rivière Inkissi (*Mouv. géog.*, 1887, p. 47).

HODISTER, A., De Landana à Boma (*Mouv. géog.*, 1888, p. 86).

— De Bangala à Nyangwe. Exploration du pays séparant le Lomami du Lualaba (*Mouv. géog.*, 1890, pp. 119-120).

— Exploration des branches supérieures de la Mongala (*Mouv. géog.*, 1890, p. 110).

DEMEUSE, F., Exploration du lac Léopold II (*Mouv. géog.*, 1892, pp. 113-114; 1893, pp. 93-94).

MOHUN, DEMEUSE, THIERRY et ROLLIN, La région au Sud du coude du Congo (*Mouv. géog.*, 1893, pp. 93-94).

MOHUN, Sur le Congo, de Kasongo au confluent de la Lukuga (*Mouv. géog.*, 1894, pp. 84-85).

HINDE, S. L. (D^r), La chute de la domination des Arabes au Congo. Traduit par le commandant Avaert, Bruxelles, 1897, pp. 138-149.

THIERRY, L., L'exploration du Ruki (*Mouv. géog.*, 1894, p. 2).

FIEVEZ (Capitaine), Du lac Tumba au lac Léopold II (*Belg. Colon.*, 1896, pp. 40-43).

DELCOMMUNE, ALEX., Exploration du Ruki et du lac Mitumba (*Congo*, III, 1892, pp. 197-199, 205-207, 214-215).

CHALTIN, L.-N. (Capitaine), De Bazoko à l'Uele. Exploration de la rivière Lulu (*Mouv. géog.*, 1892, pp. 58-59).

— Exploration de la Lulu et de l'Aruwimi (*Congo*, III, 1894, pp. 105-108).

REID, ROBERT, L'exploration de l'Aruwimi (*Mouv. géog.*, 1911, pp. 355-360).

THYS, ROBERT, La rivière Inkisi. Reconnaissance de la Mission Robert Thys (*Mouv. géog.*, 1912, pp. 529-532).

WAUTERS, A.-J., Les forces hydrauliques du Congo belge (*Mouv. géog.*, août 1892).

DEVROEY, E., Le bassin hydrographique congolais, spécialement celui du bief maritime (*Mém. Inst. Roy. Col. Belge*, 1941).

GROTE MEREN.

WAUTERS, A.-J., Le capitaine Cambier et la première expédition de l'Association Internationale Africaine, Bruxelles, 1880.

— Voyages en Afrique. De Bruxelles à Karéma, Bruxelles, s.d.

GIRAUD, V., Les lacs de l'Afrique équatoriale. Voyage d'exploration de 1883 à 1885, Paris, 1890.

EMIN-PACHA, Un voyage d'exploration au lac Albert (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1887, pp. 390-408).

STUHLMANN, F., Mit Emin-Pascha ins Herz von Afrika, Berlin, 1894.

STANLEY, HENRI M., In darkest Africa or the quest, rescue and retreat of Emin, Governor of Equatoria, London, 1890. Traduction française, Paris, 1890.

PERRY, OTLEY, Les découvertes de M. Sharpe dans le bassin du Tanganyika et du Moéro (*Mouv. géog.*, 1891, pp. 60-61).

VON GOETZEN (Lieutenant Comte), Durch Afrika von Oest nach West, Berlin, 1899.

WAUTERS, A.-J., L'expédition von Goetzen. Le Ruanda. Le volcan Kirungu. Le lac Kivu (*Mouv. géog.*, 1895, pp. 45-47).

— La treizième traversée de l'Afrique centrale, de Pangani à Boma, par le lieutenant comte von Goetzen. Exploration des monts Mfumbiro. Découverte des lacs Umburre, Mohazi et Kivu. Reconnaissance des rivières Oso et Lowa (*Mouv. géog.*, 1894, pp. 109-110).

— Le lac Kivu. Explorations de MM. Kandt et Sharpe (*Mouv. géog.*, 1899, p. 604).

— L'exploration du comte Teleki. Découverte d'un nouveau grand lac africain. Solution du problème de l'Ouma. Un nouveau réservoir du Nil (*Mouv. géog.*, 1889, pp. 13-14).

— L'exploration de la Lukuga, l'émissaire du lac Tanganika, par l'exploration Delcommune (*Mouv. géog.*, 1894, pp. 27-28).

VERSEPUY, Traversée de l'Afrique par la Mission Versepuy (par le lac Albert et le bassin de l'Aruwimi) (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1897, pp. 256-258).

KANDT, Bericht über seine Reise am Kivusee (*Mitt. von Forschungsreisen und Gelehrten aus den Deutschen Schutzgebieten*, Berlin, 1899, XII, pp. 235-237).

MOORE, The Tanganyika Problem. An account of the researches undertaken concerning the existence of marine animals in Central Africa, London, 1903.

GESSI-PACHA, Prisonniers dans les roselières du Nil (*Congo*, III, 1894, pp. 89-91).

DEVROEY, E., Le problème de la Lukuga, exutoire du lac Tanganika (*Mém. Inst. Roy. Col. Belge*, Bruxelles, 1938).

DEVROEY, E. et VANDERLINDEN, R., Le lac Kivu (*Mém. Inst. Roy. Col. Belge*, Bruxelles, 1939).

S.A.R. AMEDEO DE SAVOIA (Duc des Abruzzes), Viaggio di esplorazione et prime ascensioni delle più alte vette nella catena nevosa situata fra grandhi laghi equatoriali dell' Africa centrale, Milano, 1908. Traduction française, par Alf. Poizot, Paris, 1909.

DE GRUNNE, X. (Comte), HAUMAN, L., BURGEON, L. et MICHOT, P., Vers les glaciers de l'Équateur. Le Ruwenzori. Mission scientifique belge en 1932, Bruxelles, 1937.

ONTDEKKING VAN DE KASAI.

POGGE (D^r), La Louloua et l'empire de Mouata-Yamvo (*Mouv. géog.*, 1885, pp. 14-15).

— Im Reich des Mouata-Yamvo, Berlin, 1886.

LUX, A. E. (Lieut.), Von Loanda nach Kimbunda (1875-1876), Wien, 1880.

VON MECHOW, Bericht über die von ihm geführte Expedition zur Aufklärung des Kuanga-Strömes (1878-1881) (*Verh. d. Gesell. f. Erdkundd zu Berlin*, 1882, pp. 475-481).

— Die Quango-Expedition (*Mitt. Afr. Gess.*, 1879, pp. 173-207).

SCHÜTT, Die Schütt'sche-Expedition (*Mitt. Afr. Gess.*, 1879, pp. 173-207).

— Im Reich der Bangala (*Ausland*, 1881, pp. 380-384).

— Reise in südwestlichen Becken des Congo, Berlin, 1881.

KUND, Recent explorations in the Southern Congo Basin (*Proc. R. Geog. S.*, London, 1886, p. 725).

BÜTTNER, KUND, TAPPENBECK und WOLFF, Berichte über die Kongo-Expedition (*Mitt. Afr. Gess.*, 1885, IV, n° 5, p. 309).

IVENS, R., Relation de l'expédition Capello et Ivens à travers l'Afrique centrale (*C. R. Soc. géog. Paris*, 1885, n° 17, p. 559).

BÜTTNER, R. (D^r), Einige Ergebnisse meiner Reise in West-Afrika (1884-1886), insbesondere der Landmarches von San-Salvador über den Quango nach den Stanley-Pool (*Mitt. Afr. Gess. Deutschl.*, 1889, pp. 168-271).

— Reise durch Kongo Gebiet, Leipzig, 1890.

— Reisberichte (*Mitt. Afr. Gess.*, 1885, n° 6; 1886, n° 1).

— Reise im Kongolände, Leipzig, 1890.

GRENFELL, G., Discoveries on the Kassai River (*Miss. Herald*, London, July 1886, p. 321).

KARSTEDT, OSKAR, Hermann v. Wissmann, Stolberg, Berlin, 1933.

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ ROYALE BELGE DE GÉOGRAPHIE, Wissmann, t. VII (1883), pp. 154, 896; t. IX (1885), pp. 616, 647; t. X (1887), pp. 73, 478; t. XIII (1889), pp. 274, 368, 601; t. XIV (1890), p. 477; t. XVII (1893), p. 289.

VON WISSMANN (Lieut.), Dans le bassin du Kasai (*Mouv. géog.*, 1888, pp. 13-14).

— Meine zweite Durchquerung Aequatorial Afrikas von Congo zum Zambezi (1885-1887), Frankfurt, 1890.

VON WISSMANN (Lieut.), WOLFF (D^r), VON FRANCOIS und MUELLER, In innern Afrikas. Die Erforschung des Kasai während der Jahr 1883, 1884 und 1885, Leipzig, 1888.

WOLFF, LUDWIG (D^r), Exploration du Sankuru (*Mouv. géog.*, 1888, pp. 53-59).

— Explorations sur le Kasai supérieur et le Sankuru (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1888, pp. 26-43).

WAUTERS, A.-J., De Luluabourg à Kwamouth. La descente du Kasai par le lieutenant Wissmann (*Mouv. géog.*, 1885, pp. 81-82).

PARMINTER (Major), Sur le Kasai et le Sankuru (*Mouv. géog.*, 1893, p. 80).

LE MARINEL, PAUL, La découverte et l'occupation des régions du Kasai, du Luuba et du Katanga (*Mouv. géog.*, 1906, pp. 37-42).

DEVROEY, E., Le Kasai et son bassin hydrographique, Bruxelles, 1939.

ONTDEKKING VAN DE UBANGI-UELE.

SCHWEINFURTH, GEORGES (D^r), Au cœur de l'Afrique. Traduction française, par H. Loreau, Paris, 1868.

MIANI, GIOVANNI, Il viaggio di Giovanni Miani al Monbattu (*S. Géog. Ital.*, Roma, 1875).

POTAGOS (D^r), Voyage à l'Ouest du Haut-Nil en 1876-1877 (*Bull. Soc. Géog. Paris*, 1880, p. 7).

JUNKER, WILH., Reise in Afrika (1875-1886), 3 vol., Vienne, 1889-1891.

WAUTERS, A.-J., Le docteur Junker au cœur de l'Afrique (*Mouv. Géog.*, 1887, pp. 9-10).

— Le dernier grand blanc de la carte d'Afrique. Le problème de l'Ouellé (*Mouv. géog.*, 1885, pp. 41-44).

— Le cours et le bassin de l'Ouelle-Makouab d'après la carte du docteur Junker (*Mouv. géog.*, 1887, pp. 41-42).

— Le docteur Junker (*In memoriam*) (*Mouv. géog.*, 1892, p. 13).

— Exploration de l'Oubangi et de ses affluents par le capitaine Van Gèle (*Mouv. géog.*, 1887, pp. 40-41; 1888, pp. 37-39).

— L'Oubangui, le Roubi et la Mongalla d'après les explorations de MM. Van Gèle, Le Marinel, Roget et Hodister (*Mouv. géog.*, 1891, pp. 19-23).

— L'expédition Van Kerckhoven. De Djibir à Wadelai par la vallée de l'Uele (*Mouv. géog.*, 1893, p. 71).

— De l'Uele à la frontière du Darfour. Exploration du pays des Abanda et des Kreishe par le lieutenant de la Kéthulle de Ryhove (*Mouv. géog.*, 1894, p. 101).

— Les explorations Nilis et de la Kéthulle de Ryhove au Nord de l'Uele (*Mouv. géog.*, 1893, pp. 301-306; 1896, pp. 13-15, 43-45 et 67-70).

LIENART, V., Exploration de l'Oubangui (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1888, pp. 374-398).

HERMANS (Cap.), Exploration de Banzyville à Mokoanghay (*Belg. Colon.*, décembre 1895, p. 51). — Le confluent de l'Ubangi et du Congo et la rivière N'Ghiri (*Ibid.*, pp. 52-53).

DONNAY (Cap.), Exploration dans le Bili et au Sud du Kengo-Bomu (*Belg. Colon.*, décembre 1895, p. 75).

THONNER, FR., Im afrikanischen Urwald. Meine Reise nach dem Kongo und der Mongala im Jahre 1896. Traduction française : Dans la grande forêt de l'Afrique centrale, Bruxelles, 1899 (surtout botanique, météorologique, anthropologique).

WEATHERLEY and SCOTT-ELLIOT, In dwarfland and cannibal Country. A record of travel and discovery in Central Africa, London, 1899 (région des Grands Lacs).

BOURG DE BOSAS, Mission scientifique de la mer Rouge à l'Atlantique à travers l'Afrique tropicale (octobre 1900 à mai 1903), Paris, 1906 (par le Nil Blanc et l'Uele).

LOTAR, L. (R. P.), La Grande Chronique de l'Ubangi (*Mém. Inst. Roy. Col. Belge*, Bruxelles, 1937). — La Grande Chronique du Bomu (*Ibid.*, 1940). — La Grande Chronique de l'Uele (*Ibid.*, 1946).

ONTDEKKING VAN DE KATANGA.

REICHARD, PAUL, Reise von Karema nach Kapampa und durch Marungu nach Mpala (*Mitt. Afr. Gess.*, 1884, IV, n° 3, pp. 159-170). — Reisen nach Urua und Katanga (*Ibid.*, 1885, n° 5, pp. 303 et seq.).

PERRY, OTTEY, Les découvertes de M. Sharpe dans le bassin du Tanganika et du Moéro (*Mouv. géog.*, 1891, pp. 60-61).

THOMPSON, J., The lake Bangwelo and the unexplored Region of British Central Africa (*Africa Geog. J.*, London, 1893, pp. 97-118).

LE MARINEL, P., L'expédition Paul Le Marinel au Katanga (*Mouv. géog.*, 1892, pp. 9-11).

— La découverte et l'exploration des régions du Kasai, du Luba et du Katanga (*Mouv. géog.*, 1906, pp. 37-42).

DELCOMMUNE, ALEX., Vingt années de vie africaine, t. II, Bruxelles, 1922.

— Dans les rapides du Lomami. Nouvelles de l'expédition du Katanga (*Mouv. géog.*, 1891, pp. 118-120).

WAUTERS, A.-J., L'exploration du Lomami. Découverte d'une nouvelle route fluviale menant les steamers à trois jours de marche de Nyangoué (*Mouv. géog.*, 1889, pp. 29-30).

DELCOMMUNE, ALEX., L'expédition Delcommune. Exploration du Lualaba et du Katanga. Découverte du lac Kassali et des gorges de Nzilo. Rapport du chef de l'expédition de Gongo-Lutita (Lomami) à Albertville (Tanganyka), 20 août 1892 (*Mouv. géog.*, décembre 1892, pp. 139-142; 25 décembre 1892, pp. 149-150).

— La reconnaissance de la Lukuga (*Mouv. géog.*, 1911, pp. 110-116).

BRIART (D^r), Sur le Lomami. Expédition Delcommune (*Mouv. géog.*, 1891, pp. 124-125).

WAUTERS, A.-J., L'expédition Bia au Katanga (*Mouv. géog.*, 1892, pp. 125-126, 129-130 et 135-136).

FRANQUI, E., De Lusambo aux lacs Moero et Bangweolo. Le bassin supérieur du Lualaba et du Luapula (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, 1893, pp. 141-153 et 543-564).

— Voyage au Katanga (*Bull. Soc. roy. belge Géog.*, Anvers, 1892-1893, pp. 242-251).

FRANQUI, E. et CORNET, J., L'exploration du Lualaba depuis ses sources jusqu'au lac Kabele (*Mouv. géog.*, 1893, pp. 87-91 et 101-102).

CORNET, J., Résumé succinct des observations sur la géologie et la géographie physique des territoires visités par l'expédition Bia-Franqui (*Mouv. géog.*, 1893).

— Les gisements métallifères du Katanga (*Rev. Univ. Mines*, Liège, 1894, pp. 217-291).

CORNET, R., Katanga, Bruxelles, 1943.

STAIRS, W. E., De Zanzibar au Katanga. Journal du capitaine Stairs (*Congo ill.*, 1893 et 1894).

WAUTERS, A.-J., L'expédition du capitaine Stairs (*Mouv. géog.*, 1892, pp. 62-65).

MOLONEY, J. A., With Captain Stairs to Katanga, London, 1893.

BRASSEUR (Commandant), Lettre sur le Katanga. Exploration du Lualaba et du Luapula (*Belg. Colon.*, 1897, pp. 123-127, 135-137, 147-149 et 159-160).

— Lettre sur le Katanga. Du lac Moero à Lofoi (*Belg. Colon.*, 1897 pp. 219-221).

— Reconnaissance du Lualaba (Kamolondo) et du Luapula (Luvua) (*Mouv. géog.*, mars, avril et septembre 1897).

Algemene Bibliografie. — Zie in het bijzonder de lijsten opgegeven in :

WAUTERS, A.-J., Bibliographie du Congo (1880-1895), Bruxelles, 1895.

SIMAR, TH., Bibliographie congolaise de 1895 à 1910, Bruxelles, 1912.

HEYSE, TH., Les eaux dans l'expansion coloniale belge, Bruxelles, 1939.

Zie ook in de *Koloniale Biografie*, heden gepubliceerd door het Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, de notulen toegewijd aan de hierboven vermelde ontdekkingsreizigers.

Brussel, December 1947.